

I. Bevezetés

Dolgozatomban Oravecz Imre *Héj*¹ című kötetének darabjait helyezem vizsgálat alá, amelyeket a poszthumanizmus és az ökokritika főbb gondolatai, szemléleti elemei felől közelítek meg. Erre többek között a kötet szövegeiben leírt antropocén környezet biztosít lehetőséget, amelyben, meglátásom szerint, az ember-természet viszony kiegyenlítetlen, s egyúttal kultúra utáni állapota tapasztalható meg, a maga burjánzó természeti objektumaival és a szubjektum visszahúzóódásával.

Az idillikus természet és az oda visszavágyó ember konvencionális kettőse e szövegekben több szinten destruálódik. Egyfelől a tájként is felfogható idealizált természetkép helyett a természetre sokkal inkább egyfajta fenyegető burjánzás válik jellemzővé², másfelől az ember maga is csupán saját maga emlékének darabjaiban jelenik meg. Ez utóbbi a lírai én implicit jelenlétében, olykor egyfajta önmegszólító „te” alakjában van jelen csupán, a legtöbb esetben pedig egyáltalán meg sem jelenik. Mindez feltételezi a kulturálisként értett és az ember által dominált világkép elmúltát az egyes szövegek jelenében (amennyiben egyáltalán megállapítható bármiféle temporalitás az efféle alanyi versek esetében), ami lehetőséget nyújt a poszthumanizmus eszmerendszerének bevezetésére e szövegek olvasása során. Megközelítésünk lehetővé teszi a poszthumanizmusra jellemző, viszonyfogalomként értett emberfogalom körüljárását is, a kötet darabjaiban ugyanis az ember a környezetének (a természetnek, funkciójukat vesztett tárgyakként) kitett létezőjeként jelenik meg, tehát egy olyan poszthumánnak tekinthető szövegvilágban, amelynek nem szervezőjeként, hanem csupán elszenvedőjeként van jelen.

Innen nézve e lírában az ember fogalma különféle lehetőségeiben, viszonyrendszereiben válik vizsgálhatóvá. Mindemellett pedig a fogalomalkotás nehézségeire is rávilágít az elemzésre kiválasztott kötet, amennyiben a kötet kulcsmetaforáját, a *héjat*, és annak áttörését egyfajta megismerési, leírási kísérletként értelmezzük, amelyben a héjak mögötti teret megfejtendő, megértendő entitásként kezelik a szövegek. A *héj* nyilvánvalóan az egyik legfontosabb metaforája a kötetnek, ugyanakkor Kulcsár-Szabó Zoltán Oravecz-monográfiájában kiemeli, hogy az nem csupán a *Héj* kötet kiemelt sajátja, hanem egy olyan metaforakör, amely az 1970-es évek magyar irodalmának

¹ ORAVECZ Imre, *Héj*, Magvető, Budapest, 2017.

² Többek között a *Sötétség maadara*, valamint a *Négy tétel* azon sorait lehetne említeni, amelyekben a nádszálak, alga tulajdonképpen ellepi az egykori létezőt.

több pontján³ és többféle megfogalmazásban is felmerül az önértelmezési kérdések, kísérletek kapcsán⁴.

Érdemes megemlíteni a természet szerepét az Oravecz-életmű egészét tekintve. Már az egyes kötetek címadását nézve is látható a természet nem csupán motivikus felhasználása, hanem jelentésképző erővel történő felruházása: *Az egy földterület növénytakarójának változása* című kötetben a címben szereplő *változás* még a versek ismerete előtt megelőlegezi azt a folyamatot, amely a szövegek egészét átjárja: a kötet darabjai ugyanis rendelkeznek a cím nyújtotta értelmezés lehetőségével, a különféle módokon megjelenő növényzet, természet megváltozásának jelentőségének vizsgálatával. Természetesen a jelenség fontossága nem merül ki a címadásokban, a természet valamilyen módon kitüntetett vagy jelentésképző szerepe jelen van többek között a *Rög gyermekei* regénytrilógiában, valamint a már említett *Az egy földterület növénytakarójának változásának* darabjain kívül más kötetekben megjelent verseiben is.

⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Oravecz Imre*, Kalligram, Pozsony, 1996. 48.

II. Recepciótörténet

A poszthumanizmus felőli értelmezhetőség mindeddig nem képezte szerves részét sem az Oravecz-líra, sem a kötet recepciójának⁵. A *Héj* kötetre vonatkozó kritikák legfőképp a töredékesség, az asszociatív emlékezet, valamint a kötet és a fellelhető életműpárhuzamok lehetőségeit⁶ tárgyalják. Mindazonáltal érdemes kiemelni Veress Miklós írását, amelyben a szerző a szövegértelmezések kapcsán felveti annak lehetőségét, hogy a szövegek képi világa az emberiség „öregedését”, az ember világban való helyének megkérdőjelezését mutatja fel. Mindemellett az én kivonását is megemlíti kritikájában, kiemelve az egyes szám második és harmadik személy alkalmazását, amely „az általános tartalmak jelölésére használatos”⁷. Ezt az általánosságot pedig a jelképekké emelt tárgyak, személyek gondolatával indokolja: „egy testből lesz a test, amely azonban a versben ismét konkretizálódik.”⁸ Veress tehát utal a környezet leírásának nehézségére, a fogalomalkotások problematikájára a versek kapcsán.

A kötet nyelvhasználatára vonatkozó gondolattal Radnóti Sándor is hosszasan foglalkozik kritikájában. Radnóti a nyelveken szólás képességét és a nyelvi kifejezőképességtől való visszahúzódást⁹ emeli ki az absztrahált leírások, akadályozott fogalomhasználat okaként, amely által a nyelv úgymond „héjjá válik”¹⁰. Ebben az értelemben a megértés akadálya maga a beszéd, a nyelvhasználat lesz: „Ami megkezd, felzavarja és abbahagyja a jelentést, az a beszéd. De a jelentés a szavak alján van”¹¹.

⁵ ennek ellenére az ehhez távolabbról kapcsolódó gondolatok, többek között a nyelv idegensége, a kötet lecsupaszított szóhasználata, a szövegek világát jellemző zártság és kultúra utániség, valamint a szubjektum visszahúzódása mind olyan elemek, amelyek a kötetről írott kritikákat meghatározzák, és bizonyos szempontból kapcsolódhatnak a poszthumanizmus gondolataihoz.

⁶ „Weöres Sándor Paul Celannal rokonítja, Fábíán László Ezra Pounddal, Tadeusz Rozewiczcel s Pilinszky Jánossal, megint mások egy olyan új költői irányzathoz tartozónak vélik, amelyet Tandori Dezső és Petri György neve fémjelez. A *Mozgó világ* harmadik kötetében Fábíán László rövid, de igen értékes tanulmányban jelöli ki Oravecz Imre helyét az Új holdasok és Tandori között” – vö.: VERESS Miklós, *Oravecz Imre: Héj, Tiszatáj*, 1972/8, 84-85.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ RADNÓTI Sándor, *Oraibi alapítása. Oravecz Imre költészetéről=Mi az, hogy beszélgetés?*, Magvető, Budapest.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

A kötet korai kritikáiban is központi kérdés és különféle érvelés tárgya a jelentés és a mondás kapcsolata, amelyben Radnóti tehát az elrejtett, de feltárható tartalom lehetőségét látta. Alföldy Jenő azonban éppen azt emeli ki a nyelhasználat és általában a héj metaforika jelentésessége miatt, hogy a feltételezett tartalom valójában azért nem található meg, mert a forma és tartalom azonossága miatt a kötet világát épp a tartalomvesztettség jellemez.¹² Ebben az olvasatban tehát a zártság nem a tartalom elzárására vonatkozó hozzáférhetetlenség, hanem ahogy a *Gyöngy* című vers kapcsán fogalmaz Alföldy „A gyöngy *tartalma* tehát nem belül van, lévén anyaga egynemű massa, hanem kívül, a tartalom azonos a formával”¹³. Bata Imre pedig ehhez szintén hasonlóan a héjak mögötti tartalom titok voltát hangsúlyozza, „amelyre vonatkozóan semmit sem szabad állítanunk”¹⁴.

Ez utóbbi, Radnóti Sándortól származó gondolat a dolgozatom szempontjából kiemelkedően fontos, ugyanis amennyiben a nyelv a megértés akadályaként szolgál, úgy bármiféle fogalomalkotás, köztük a modernség emberfogalma is éppen a „szavak alján való jelentést” fedi el azzal, hogy megfogalmazásában egy konkrét és mással behelyettesíthetetlen entitásként gondolja el az embert, így a jelentés további rétegeit tulajdonképpen nem engedi megmutatkozni. Éppen ezért a kötet központi metaforájának, a héjnak áttörése, átlépése – annak ellenére, hogy többféle módon történik a szövegekben – a jelentés keresés, világértelmezés folyamatosan jelen lévő állapotára hívja fel a figyelmet. A héj tehát egy olyan metaforakör, amelynek nem konkrét értelme keresendő a szövegértelmezések során, jelentősége sokkal inkább abban áll, ahogyan egy értelmezési irány mentén képes „tartani” az olvasatokat¹⁵.

Érdekes ugyanakkor, hogy Radnóti Sándor e gondolatát a kötet nyelvezetének személytelenségéből, lecsupaszított képeiből vezeti le, amely jellemzőket Kulcsár-Szabó Zoltán is alkalmazza monográfiája vonatkozó fejezetében, ugyanakkor funkciójuként egész más működésmódot jelöl ki: „Oravecz lírája (ekkor) arra az álláspontra jut, hogy a minél pontosabb megragadhatóság, megnevezhetőség, elmondhatóság érdekében meg kell fosztani a beszédet mindenfajta szubjektív elemtől”¹⁶. Az elmondhatóság és az érthetőség kérdésében tehát ellentétes álláspont figyelhető meg a kötet recepciójának e két fontos írása között,

¹² ALFÖLDY Jenő, *Oravecz Imre*, Alföld, 1978/6, 565-568.

¹³ ALFÖLDY, *im.*

¹⁴ BATA Imre, *Oravecz Imre: Héj*, Alföld, 1974/2, 175-178.

¹⁵ „nem túlságosan sok értelme lenne a héj-képek pontos meghatározásainak, hiszen a szövegek különösképpen ellenállnak a mit jelenthet ez a kép-típusú kérdéseknek. Inkább azt lehetne körülírni, hogy melyek e lehetséges, egészükben nem megfogalmazódó jelentéseknek azok a funkciói, amelyek az értelmezéseket irányítják.” vö., KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *im.*, 48.

¹⁶ KULCSÁR-SZABÓ, *im.*, 51.

ennek ellenére mégis mindkét tanulmányvonatkozó gondolata a nyelvezet hasonló jellemzését tartalmazza: a személytelenséget, az én versbéli visszahúzódását (sőt, a recepció más pontjai is¹⁷) a kötet egyik legfontosabb jellemzőjeként említik. A személytelenség, hermetizmus kifejezések kapcsán kerülnek elő többek között a kötet legfőbb hatástörténeti pontjai is. Az említett fogalmakat elsősorban az Újhold, legfőképp Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes költészetének jellemzésekor alkalmazza a magyar irodalomtudomány, így magától értetődően a *Héj* kötet kapcsán felmerülő személytelenség említése is felveti e két életművet Oravecz első kötetének „előképeiként”¹⁸.

A pillanatképek kifejezést Pataki Viktor említi kritikájában¹⁹, de a korai írások közül Bata Imre is utal ennek lehetőségére, amikor a kötet verseinek létállapotát a „kiragadott pillanat eseménye”²⁰ megfogalmazással jellemzi. Ezzel kapcsolatban kiemeli továbbá azt is, hogy e pillanatok jelenében és létében a halál is mindig jelen van, sőt azt nevezi meg a héjak mögött megbúvó titokként, amely bár látható, nem lehet hozzáférni²¹. A képszerűség és a pillanatnyiség pedig összecseng azzal, amit Radnóti Sándor ír a kötet darabjainak képi világáról, azaz a kép intenzifikálásával, valamint a versek egységes közegének feláldozásával.²² Továbbá a pillanatképek a versvilág emberképének emléknymódként való megjelenését is megerősítik,²³ amennyiben az egyes rövid szövegek az emberi létezés pillanatait örökítik meg, próbálják felidézhetővé tenni.

¹⁷ ALFÖLDY, *im.*

¹⁸ KULCSÁR-SZABÓ, *im.*, 42.

¹⁹ PATAKI Viktor, *Héjak helyzete*, <https://muut.hu/archivum/27843> Legutolsó hozzáférés: 2022. 12. 20.

²⁰ BATA, *im.*

²¹ Uo.

²² RADNÓTI, *im.*, 175.

²³ PATAKI, *im.*

III. Poszthumanizmus és ökokritika

Az 1970-es évek a humántudományok számára több szempontból is mérföldkőnek, paradigmaváltónak számítanak. Kulcsár-Szabó Zoltán a '68-as „válságnak” nevezi azt a jelenséget, amely a modernség nagy narratíváiból, igazságfogalmából kiábrándulva a líra újabb irányait nyitja meg. Ez az „irodalom halálaként”²⁴ is megnevezett fordulat utólagosan értelmezhető egyben a modernség lezárulásának, egyúttal a posztmodern gondolkodás megjelenésének időszakaként is.

A dolgozat szempontjából az irodalmat érintő egyik legfontosabb váltás ebben a korszakban a szubjektumfelfogás átalakulása²⁵, ezzel együtt az én és a megismerés viszonya, amely a nyelvről alkotott elképzelés megváltozásából is fakad. A szubjektumfelfogás jelentős átalakulása s vele a „klasszikus emberfogalom megkérdőjelezése”²⁶ tulajdonképpen még a posztmodernnek nevezett állapot előtt megkezdődött Nietzsche, Marx, Heidegger és Freud munkásságával.²⁷

Ez utóbbi egyik legfontosabb eleme, hogy a karteziánus gondolkodás mindaddig meghatározó tételét destruálta. A „gondolkodom, tehát vagyok” eszméje levezette a szubjektum önmagából kiinduló és önnön létének bizonyosságára irányuló műveletét, amelyet Freud az én megismerésének korlátoltságával érvénytelenített. Az én – felettes én – tudatalatti tengelye, valamint az ösztönök létezése és meghatározó jelenléte újraalkotta a korábban megismerhetőnek és meghatározhatónak gondolt szubjektumról alkotott elképzeléseket. Freud munkássága nem maradt hatás nélkül: a későbbi, posztmodern vagy posztstrukturalista áramlatok és megközelítések abból kiindulva vagy éppen attól eltávolodva járultak hozzá a modernizmustól meghatározóan különböző gondolkodásmód kialakulásához. Az én megismerhetőségébe vetett meggyőződés tehát jelentőségét veszítette, és ezzel kapcsolatban az egységesség, igazságosság gondolatát a töredezettség váltotta fel, amely a filozófia, pszichológia területein kívül a korszak irodalmát is meghatározta.

Ennek a hatásnak és jelenségnek a másik pillére a nyelvfelfogás megváltozása, ami az énkép széttöredezettségének gondolatát a (nyelveken keresztül történő) megismerhetőség megkérdőjelezése által erősíti tovább. A nyelv által meghatározott én és a te kapcsolatában maga a kapcsolat és a te az, ami jelentőségét veszti, ugyanis az én mindig önmagát szemléli

²⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *im.*

²⁵ Uő, 18.

²⁶ KISS Kata, *A gondolkodás képének átformálása: poszthumán praxis a 21. századi feminizmusban*, Helikon, 2018/4, 2.

²⁷ Uo.

és értelmezi a te tükrében. Az én-t mondás dinamikája pedig Paul de Man szerint azért is lehetetleníti el a (ön)megértési folyamatokat, mert az önkényesen jellé tett én olyannyira időleges és általános, hogy valóban csak az adott pillanatban képes az én-t énként kijelölni. Az én-t mondás pedig azért szükségszerű csupán, mert „a létező szubjektum gondolkodó szubjektumként történő egyszerű kifejezése az én”.²⁸ Paul de Man szétválasztja a gondolkodást az érzékeléstől, továbbá kifejti, hogy a gondolkodás kisajátítja a világot azáltal, hogy általánosságra igényt tartó rendező elvek alá rendeli az érzékelt világ egyediségét.²⁹ A jellé vált én pedig e gondolat mentén általánosan elgondolható csupán, de éppen az érzékelés, amely által egyedisége kifejezhető lenne, elvesz a jelképrendszerben. A töredezett szubjektum gondolata tehát összefüggésben áll a nyelvfelfogás változásával, amely a modernséghez képest egyfajta válságként értékelhető, ugyanis az én, ezzel együtt pedig az ember megismerhetőségének lehetetlensége magával vonzotta a nyelv mindenhatóságában vetett hit leomlását is.

Azaz, míg korábban a nyelvet a valóság leképezésének és az ember „eszközeként” tekintették, addig a nyelvválság efféle megnyilvánulása annak feltárásához vezetett, miszerint a nyelv egyaránt képes szubjektív igazságok kifejezésére, valamint a valóságtól és az igazságtól teljesen független tartalmak megfogalmazására is.

Mindez újabb lehetőségeket nyitott meg a gondolkodás és a szellemtudományok számára, amennyiben a nyelv- és szubjektumfelfogás változását nem destrukcióként, hanem lehetőségként elgondolva szemléljük: ezt a folyamatot éppen ezért „nyelvi fordulatként” is szokás nevezni, ugyanis e korszakban a gondolkodás a nyelvfelfogás átértelmezésével az ember és a tárgyi világa közötti viszony újraértelmezésére is lehetőséget kap. Bár a nyelvfelfogás megváltozása jellemzi ezt a korszakot, a gondolkodás, valamint az irodalmi szövegek értelmezése módszertanilag továbbra is nyelvközpontúnak tekinthető, ugyanis a kulturális közegében létező ember önértelmezésének vizsgálatát még ekkor is a nyelvi dimenzió határozza meg. Ennek megtörését a „kulturális fordulat” hozza el, amely az irodalmi szövegek vizsgálata során szélesebb perspektívát alkalmazva bevonja az elemzésekbe a kultúra különféle jelenségeit.

A poszthumanizmus ernyőfogalma és szerteágazó gondolatrendszere az 1990-es években vált leginkább meghatározóvá, de az 1960-as évektől kezdve számos gondolati kísérlet szolgált tulajdonképpen előzményeként. Ezek a törekvések gyakorlatilag az európai

²⁸ Paul DE MAN, *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában*, = *Uő., Esztétikai ideológia*.

²⁹ Uo.

gondolkodást meghatározó humanizmus kritikáiból fakadtak, és a metafizikai bináris gondolkodást, a kizárásokon alapuló ember fogalmat vizsgálták felül, értékelték újra. A humanizmus emberképe tulajdonképpen az „emberi kiváltságosság eszméjét”³⁰ közvetíti azáltal, hogy létrehozott dichotómiáiban a kizárás, illetve alárendelés eszközét alkalmazza: ember-környezet, ember-állat, férfi-nő, ezen kívül – ahogy a feminista kritika is hangsúlyozza – a nő fogalom kizárása, valamint a posztkolonializmus gyarmatosító-gyarmatosított kettőse is. Mindezen ellentétpárok a pusztán fogalomalkotáson túl kulturális, társadalmi, valamint identitást alakító³¹ következményekkel is járnak azok számára, akik az alárendelt fél kategóriájába tartoznak.³²

Ugyanakkor látható, hogy ebben a tekintetben az ember annyiban tekinthető egészében megragadható, autonóm létezőnek, amennyiben a fogalomból kizárt kategóriákat a megfigyelő tekintet kivonja vizsgálata középpontjából. Ezekből a kizárt nézőpontokból próbálja felülvizsgálni, újraalkotni az ember meghatározását egyre több elméleti irányzat, amelyek minthogy a humanizmus „absztrakt, antropomorf és eurocentrikus maskulinitásra”³³ referáló emberképének kritikájára irányulnak, a poszthumanizmus fogalma alá sorolhatók be. Ezek az irányzatok – animal studies, biopoétika, ökokritika, poszthumán feminizmus stb – tehát az ember mibenlétét újra pozicionálva mutatnak rá a létezés és megismerés másféle lehetőségeire. A poszthumán megközelítéseknek egységesen alap gondolata, hogy az *embert nagyobb struktúrák egyik elemeként* vizsgálja, nem mint a tényezők alakítóját. E viszonyítások alap gondolata pedig a heteronómia, a sokféleség, amely a humanizmus kisajátító, kizáró fogalomalkotása helyett az átjárhatóságot és a lehetőségeket hangsúlyozza.³⁴

³⁰ *A poszthumanizmus változatai*, szerk. HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám, NEMES Z. Márió, Prae, Budapest, 2019, 96.

³¹ „[...] a kultúratudományi megközelítés ugyanakkor arra a kérdésre is választ keres, hogy az egyén milyen diskurzusok, elképzelések, tudásformákhoz alkalmazkodva tudja saját magát mint embert meghatározni, ezek hogyan befolyásolják önmagáról, testéről, lelki életéről, vágyairól, társadalmi szerepéről alkotott felfogását. Abból a feltételezésből indul ki, hogy a kultúra egésze hatással van arra, milyen módon definiálja magát az egyén, azaz az embert olyan létezőnek tekinti, aki arra van utalva, hogy önmagát mint tárgyat a kultúra diskurzusainak segítségével folyamatosan megkonstruálja.” vö.: *Média-és kultúratudomány, Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Budapest, Ráció, 2018, 43.

³² *Uo.*

³³ KISS, *im.*, 455.

³⁴ Rosi BRAIDOTTI, *A poszthumán tudományok felé*, Helikon, 2018/4, 435-451, http://epa.oszk.hu/03500/03580/00012/pdf/EPA03580_helikon_2018_4_435-451.pdf

E gondolkör tehát az emberi létezés önmagában értelmezhetetlen voltát feltételezi, éppen ezért létezését a kitettség és viszonylagosság gondolatában értelmezi.³⁵ Emellett Rosi Braidotti kiemeli a poszthumán gondolkodók érvrendszerét, miszerint „ha a múltban az emberiség kutatásának tárgyát az ember, a humanitásnak pedig az ember képezte, úgy a poszthumán állapotban a poszthumánt kell kutatnunk. Ez az új típusú, megismert és megismerő szubjektum az emberi és nem-emberi, planetáris és kozmikus, adott és konstruált alkatrészekből álló komplex elrendeződés, ami a gondolkodásmódunk radikális átalakítását követeli meg”³⁶. Ezt azért fontos kiemelni, mert a humántudományok és általában a gondolkodás szempontjából is a korábbiakhoz képest merőben újnak számít az, hogy a bináris oppozíciók helyett az ember és világa (ön)meghatározását nyitott lehetőségekre alapozza.

A dolgozat a poszthumán megközelítések közül elsősorban az ökokritika szemléletrendszerét használja ez utóbbi lehetőség vizsgálatára. E szempontból fontos megemlítenünk, Timothy Morton ökokritika-felfogását, amely egyfelől az embertől független természet létezésének lehetőségét tárgyalja, másfelől romantikus természetkép diskurzusát. Ez utóbbi egy olyan természetképet teremtett meg, amely gyakorlatilag csupán az ember számára létrehozott ideál.³⁷ Morton meglátásában ez a diskurzus egyfajta használatba vehető és birtokolható objektumként fogja fel a természetet, és amely annak pusztulásához vezet.³⁸ Éppen ezért hangsúlyozza az idealizált, objektumként felfogott természetkép lebontásának szükségességét, és amennyiben ez a társadalmilag elfogadott felfogása, definíciója a „természetnek”, úgy azt vallja: „le a természettel!”³⁹.

A természet ezen idealizált állapota az antropocén valóságában teljesen elképzelhetetlen. Az antropocént az egységesség és ideál helyett sokkal inkább a széttartás, a betegség és a pusztulás jellemzi, és ebbe beletartoznak a természetben okozott helyrehozhatatlan károk, a természet hibriden burjánzó lényei, valamint kivétel nélkül

³⁵ BRAIDOTTI. *im.*, 453.

³⁶ Uo.

³⁷ „A hipertárgyak, akár csak a környezet, ugyanakkor valódiak: létezésük független attól, hogy valaki elgondolja-e ezeket. Tehát az embertől, az ember jelenlététől teljes függetlenül léteznek, és következésképpen az ember kipusztulása után is létezni fognak. Némileg önellentmondásos módon *Hyperobjects* című művének végén Morton tulajdonképpen mindent hipertárgynak hív: hipertárgy az egész környezet, amennyiben szembesít minket a világ számunkra megismerhetetlen különös idegenségével („strange strangeness”), ezekkel a tárgytársakkal („fellow objects”), amelyekkel azonban valahogyan együtt kell léteznünk („coexist”).” vö.: TIMÁR Andrea, *A tenger és a kagyló. A katasztrófa már megtörtént, avagy a poszthumán poétikák lehetőségei = Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, LÉNÁRT Tamás, Ráció, Budapest, 2017, 312-316.

³⁸ Uő, 314.

³⁹ Timothy MORTON, *Ecology without Nature. Rethinking Environmental Aesthetics*, Harvard University Press, Cambridge, 2007, 13.

minden ember, ugyanis „nincsenek kívülállók, nincsenek széplelkűek, akik a természetkárosodás felett állnának”⁴⁰. Az idealizált, megismerhetőnek és leírhatónak vélt természet tehát nem létezik, és ennek megfelelően a természet jelenlegi állapotában nem megismerhető.⁴¹

A Morton által bevezetett „sötét ökológiai szemlélet” kiemeli, hogy a szubjektum számára a másik (a természet) teljességében nem ragadható meg, mássága éppen az értelmezés pillanatában bénítja meg a szemlélő szubjektumot.⁴² A dolgozat szempontjából ez utóbbi gondolat kifejezetten fontosnak bizonyul, ugyanis a későbbi fejezetben vizsgált Oravecz Imre-versek erőteljesen referálnak erre a tárgyra: a kötet darabjainak emberi jelenlétet nélkülöző szövegvilágára jellemző az idegenség – ahogyan arra Radnóti Sándor is utal a nyelvhasználat kapcsán⁴³ –, amely meglátásunkban az ember utáni világ hibriditásából származik. A tárgyak, a környezet leírását a hozzáférhetetlenség jellemzi, amelynek oka a nyelv erre való elégtelensége is lehet, ugyanis gyakoriak a leírás, kimondás képtelenségére vonatkozó kifejezések és utalások a versekben. Radnóti Sándor szerint a kötetekben megjelenő héj maga a nyelv.⁴⁴ A megértést pedig ezek a héjak akadályozzák, hiszen a nyelv mint kulturális produktum maga is csak kulturalizálni képes a természeti létezőket. A sötét ökológiai szemlélet szerint pedig a természet nyelve reprezentálhatatlan, a természeti létezők naturalizálása csupán a mesterségességet termeli újra.⁴⁵

Mindemellett az ökokritika „feladatául” egy olyan tudatosságot jelöl ki, amely egyrészt reflektál nem csupán a globális felmelegedésre, és természeti katasztrófákra, hanem a környezet felé történő folyamatos odafordulást várja el az értő olvasástól. Az ökokritikának tehát – korai munkáival ellentétben – manapság nem a tájleíró szövegek elemzése, valamint a természeti motívumok vizsgálata képezi a legfőbb tárgyát, hanem az, hogy átlássa a környezetet, az ökológiai helyzetet érintő diskurzusokat.⁴⁶

40 HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám, *Chthulucén, antropocén és a sötét ökológia*, https://aszem.info/2017/10/chhulucen-antropocen-es-sotet-okologia001/#_ftnref25

⁴¹ „A természetet romantizáló, az emberi gondozás számára rendelkezésre álló, védelemre szoruló ideálként azonosító pozíciók a természetet az emberi önfenntartás szempontjából ragadják meg, nem pedig szuverén önértékként, amelynek értelme nem áll korrelációban az emberi értelemmel. Aligha gondolhatja bárki komolyan, hogy az élő és élettelen entitások, amelyek körülvesznek bennünket, az általunk való megmentésre vágnának...”, vö.: HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám, *im.*

⁴² MORTON, *im.*, 186.

⁴³ RADNÓTI *im.*, 171-172.

⁴⁴ RADNÓTI, *im.*, 172-173.

⁴⁵ HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám, *im.*

⁴⁶ HÓDOSY Annamária, *Az ökokritika interdiszciplináris retorikája és A Tisza újraolvasása*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/56997/1/hist_litt_hung_033_ujfolyam_003_111-132.pdf Legutóbbi hozzáférés: 2022.11.05.

III. A héjak áttörése

Oravecz e kötetében a héjak feltörése, átlépése sok esetben⁴⁷ egyfajta jelentés keresés kísérleteként is értelmezhető. Ugyanis a szövegek a héj feltörésének mozzanata után tárgyalják a kint és a bent, azaz a szubjektum és a valóság viszonyát. Ezáltal ez a folyamat értelmezhető egyfajta megértési, fogalomalkotási kísérletként is, amennyiben a héj feltörése azért történik, hogy a folyamat feltárja a belső tartalmakat.

A kötet recepciója ugyanakkor a héj képzete kapcsán a kötet egészére a hozzáférhetetlenség, zártság képzetét társítja, Kulcsár-Szabó Zoltán pedig ezzel együtt megemlíti azt, hogy a zártság ellenére a szövegvilág nem képez egészet, „a képalkotás asszociatív logikája rengeteg űrt hagy. Nem véletlen, hogy a versekben rögzített helyzetek alapvető jellemzője az utóidejűség, amely a hiány állapotában, azaz értékvesztésként mutatkozik meg”⁴⁸. A szövegek elhagyott, ember utáni tárgyai és helyszínei tehát olyan elemek, amelyekből nem származhat semmiféle ismeret, mert értékvesztettsége egyúttal akár valamiféle új, hibrid konstrukciók, amelyekhez folyton változó, mindig hozzáadódó, ezzel együtt régi tartalmaitól megfosztott tapasztalat társul. Ebben az értelemben tehát az értelemhez való hozzáférés a héjakon való átlépés útján tud bekövetkezni, és ezáltal is csupán pontszerűen és töredékesen. A *Penészes* című szöveg soraiban érzékelhető ez többek között:

PENÉSZES kalapban ismeretlen férfiak jönnek
ajkukon sárga pénzek és újra látható a vér mely ráfröccsent a kőre

a kihalt városok lakó
énekelnek a kőben
körös-körül izgatott állatok

várják az évszakot
forró orruk párolog.⁴⁹

A penészes kalap kezdő szókapcsolat már a versszöveg elején megmutatja a kulturális világ múltbéli helyzetét, ugyanis a kalap a társadalmi minőség egy maradványaként gondolható el. Mindeközben a *penészes* jelzővel illeti azt, ezzel hangsúlyozva, hogy ez a kalap egy funkcióját veszített és használaton kívüli tárgy, amelyen

⁴⁷ *A kéz, Táncol, Vékony, Egy csiga, Gyöngy*

⁴⁸ KULCSÁR-SZABÓ, *im.*, 50.

⁴⁹ ORAVECZ, *im*

ráadásul elhatalmasodott a burjánzó természeti organizmus. A szöveg további sorai, *a kihalt városok lakói/ énekelnek a kőben* tovább viszi a verskezdés ember utáni alapállapotát, ugyanis ez az elhagyott város egy olyan állapotot sejtet, amelyben a korábban társadalmilag birtokba vett tér saját emlékéből még mindig rekonstruálható. Az emberi jelenlét emléke pedig a kövekben megszólaló ének, amely valójában egy disszonáns folyamatot jelenít meg, ezzel is mutatva, hogy az egykori tartalmak, amelyek e város múltjából származtak, már nem idézhetők vissza, tehát ebben az esetben a héjakon való átlépés (tehát a kő belsejében sejtett hang) éppen a hiányában tárja fel az emléknymokat.

A héj átlépésének folyamata egy más módon, többek között a *Gyöngy*⁵⁰ című szövegben egyértelműen erőszakos cselekedetként fogható fel, hiszen a kettétört gyöngy képe a tönkretett, megsemmisített érték gondolatát közvetíti. A kötet más darabjaiban a *Gyöngyben* megjelenő erőszakos konnotáció kevésbé látványosan, sokkal inkább egyfajta kényszerített értelemadásként jelenik meg. *A kéz*⁵¹ című versben ennek egy változata figyelhető meg: a héjon belüli megértése a névadás és leírás nehézségeibe ütközik, amely azt a kérdést is felvetheti, vajon mennyiben törhető át az ember, de akár a szubjektum, az egyén meghatározásának konvencionális szempontrendszere, mi marad mögötte, miután e hagyományos jellemzőket lefejtí róla az értelmezés. Ez a vers utolsó soraiban („mondhatatlan név, belülről vered a héjat”) jelenik meg, amely a fogalomalkotás nehézségére reflektál, ahogyan a szöveg az identifikáció legalapvetőbb elemét, a *nevet* jelöli ki mondhatatlannak, amelyet ráadásul a héjon belülről pozicionál. Ezáltal a szöveg kifejezi a nyelv hiányosságát, valamint a „belülről vered” által annak ellenpólusaként helyezi magasabb pozícióba az artikulálatlan, ösztönszerű cselekedetet. Amennyiben ez az artikulálatlan hangadás a héjon belülről érkezik, az azonosítási kísérlet, amely kimondhatatlanként utal a névre, pedig egy külső folyamat, akkor felmerülhet annak lehetősége, hogy a héjon belüli név mondása szükségtelen és egyáltalán nem is lehetséges, hiszen éppen a nyelv az, ami nem képes a belső tartalmak kifejezésére. Ezzel együtt pedig a kényszerített névadás és fogalomalkotás tenne erőszakot a héjon belüli tartalmakon, amennyiben a mondás sikeres lenne.

⁵⁰ ORAVECZ, *im.*, 39.

⁵¹ ORAVECZ, *im.*, 10.

A fentebb már említett *Gyöngyben*⁵² az erőszak már a szöveg első, egyetlen szóból álló sorában megjelenik: *Kettéharapták*, azaz a címadó gyöngynek a megsemmisítése olvasható, illetve tulajdonképpen az azt követő állapota (*Szélei durván betörték*). A kint és bent viszonya ebben a szövegben is számottevő, amennyiben a gyöngy kettéharapása egy kívülről érkező folyamat, tehát egy törekvés a gyöngy belsejének felfedésére. Ez megalapozza a cselekvés szándékát, azaz a megismerést is, amellyel a gyöngy héjának áttörése létrejött. Ugyanakkor az egész szándékot és végrehajtást is feleslegessé és indokolatlan erőszakká redukálja a szöveg utolsó sora, amely megmutatja, hogy a megismerni vágyott „bent” a bizonytalanság csupán. Tehát a fogalomalkotás, a gyöngy leírására tett kísérlet sikertelennek minősíthető.

A már említett módon tehát a kötet egésze értelmezhető az ember utáni állapot pillanatképeiként, amelyekben az egyes szövegek az ember hiányának, emlékének, valamint a természet burjánzásának állapotát „örökítik meg” e sűrített mozzanatokban. Míg a héjak áttörésének folyamatai egyfajta lehetőséget és mozgalmasságot hoznak a szövegvilág terébe, addig a megjelenő poszthumán világkép sokkal inkább a változatlanságot és valamilyen korábban uralkodó (kulturális) állapot maradványait mutatják be.

A megjelenő környezetet a használatuktól megfosztott tárgyak, a kulturális termékeket beszövő növényzet kavalkádja uralja, de a pillanatképeket is jelentő szövegek nem állnak össze egységes képpé, ugyanis az emlékezet asszociatív működése szervezi őket⁵³. Így az emberről maradt emléknymok csak sejtetik, töredezetten képesek rekonstruálni a szövegvilág jelene előtti állapotot. Az elmúlás jelenik meg ebben a töredékességben, ugyanis a szövegek nem képesek megragadni egészükben a múlt minden aspektusát, hiszen „a létezés állítása és állapota nem ismételhető meg”⁵⁴, a megismerés csak részleges lehet.

Efelől értelmezhető a *Négy tétel*⁵⁵ című vers, a szöveg számozott versszakai ugyanis különféle nézőpontból jelenítik meg ezt az állapotot.

1

Kupola. Beárnyékolja a szemet.

Repedt héj. Ráhúzva, rákalapálva a homlokra.

Hámlik.

⁵² *Kettéharapták./ Alig pislákol. Szélei durván betörték./ S patakokban folynak befelé -- / a bizonytalanságba.* vö.: ORAVECZ, *im.*, 39.

⁵³ PATAKI, *im.*

⁵⁴ KULCSÁR-SZABÓ, *im.*, 53.

⁵⁵ ORAVECZ, *im.*, 37.

Fátlan, üres tájat helyeztél ablakomba.

2

Öböl. Nem fodrozza a szél. A Nap a hegyek

mögé esett, nyilait fölfelé lövi.

A meder nem nagy.

Odalenn roncsok ragyognak.

Megtisztulva, elvékonyodva

ágaskodnak.

3

Idáig hatoltál. Átütötted egy helyen a falat.

Egy követ viszel. Víz loccsan, ha lépsz.

Algák özönlenek az ágyba, ha lefekszel.

Rátenyerelsz egy pontra, ha elesel.

4

Szó. Felhangzik a mélyből.

Kosarat fontál, de csak a vizet meríted.

A cseppekben kék szigetek.

Szádból lélegzeted kitepted mint egy virágot.

A *Négy tétel* a *Héj* második ciklusában található, amelyben az egyes szövegek, az első és harmadik ciklustól eltérően rendelkeznek valódi címmel. Ugyanakkor a szöveg négy egymástól elkülöníthető számozott szakasszal rendelkezik, amelyeknek első sorai akár az első és harmadik ciklus darabjainak címként is funkcionáló felütéseire is hasonlítanak, szerkezetét tekintve tehát ez a darab kikülönül a kötet második részéből. A kötetkompozícióval kapcsolatban nem lehet eltekinteni attól az értelmezési lehetőségtől, amelyet Kulcsár-Szabó Zoltán vezet be monográfiájában a kötet négy része kapcsán:

„Az így felépülő kötetkompozíció röviden összefoglalva azt a képet nyújtja, hogy a cím középpont-funkciójától megfosztott szövegek héjként fogják körül a leírás retorikai sémáira alapuló szótárt, azaz ikonikusan ezen a szinten is összeáll a jelölő-jelölt, szavak-dolgok stb.

kapcsolatok elválasztottságának alakzata, ami emellett a kötet nyelvének és imaginárius terének autoreferens voltát is hangsúlyozza (a szövegek egymásra vonatkozása révén), mintegy a szemléltől elkülönülő, én és ember nélküli zárt világ benyomását erősítve.”⁵⁶

Ennek alapján tehát a második rész címekkel rendelkező darabjaiban előkerülnek az első és a harmadik szakasz sűrítettebb verseiben is szereplő képek, amelyek számára a második, „klasszikus „leírás” műfaji szabályait”⁵⁷ előtérbe helyező versei szolgálhatnak referenciális pontokként. A *Négy tétel* az első szakaszból megismétli többek között a lélegzet leírásának módját, amely először a kötetnyitó versben jelenik meg, a vizsgált szövegnek pedig a legutolsó sorában jelentős. A „sűrű fátylat lélegzel”⁵⁸ és a „szádból lélegzeted kitepted mint egy virágot”⁵⁹ egyaránt utalhat a beszéd folyamatára vagyis a mondásra a mondott helyett⁶⁰. A sűrű fátyol, ami a kilégzés-belégzés folyamatával képződik, maga a beszéd, a nyelv, ami anyagiságának megfelelően egyszerre mutatja meg a jelentést és fedi is el azt. Az utóbbi idézet pedig szintén a mondás folyamatára utal, a kiteptett virág pedig ebben akár a szó megalkotottságára és behatároltságára is vonatkozhat.

Ez a szótár-jelenség figyelhető meg a fentebb említett *Gyöngy* című vers – amely a *Négy tétel*hez hasonlóan szintén a kötet második ciklusában jelenik meg – és a *Táncol*⁶¹ kezdetű szöveg egyes soraiban. A *Táncol felnyitok egy kagylót:/ a szemed* sorai a központosítás által egy olyan sűrített képet jelenítenek meg, amelyben a megszólított „te” szeme kerül azonosításra a kagyló felnyitásával, e kép pedig a szöveg további soraiban nem tér vissza. Ugyanakkor a *Gyöngy* szolgálhatna az idézett sorok magyarázataként, ugyanis annak sorai mintha e felnyitott kagylóként azonosított szem leírásának kibontása lennének. Erre a *Gyöngy* mint gyöngykagyló utal legelőször, majd a rövid szöveg szóhasználatával is kapcsolódik az első ciklus idézett soraival. A *piszlákol* kifejezés mint a szemhéj mozgása és a *patakokban folynak befelé* mint a sírás egyaránt a szem asszociációs mezőjébe tartoznak. Amennyiben pedig a könnyező szem gondolata mentén olvassuk össze e két szöveget, úgy akaratlanul is felmerül az ember pillanatképének, viszonylagosságának a lehetősége a versek kapcsán. A viszonyfogalomként felfogható poszthumán emberkép ebben az esetben önnön meghatározásának bizonytalanságába omlik össze.

⁵⁶ KULCSÁR-SZABÓ, *im.*, 66-67.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ ORAVECZ, *im.*, 7.

⁵⁹ ORAVECZ, *im.*, 37.

⁶⁰ RADNÓTI, *im.*, 172.

⁶¹ ORAVECZ, *im.*, 12.

A versszakok egyetlen (esetleg kettő) szóból álló, rövid mondattal nyitják meg a pillanatkép leírását, amelyek mintha címeikként, esetleg fogalmakként állnának a szakaszok elején. A további verssorok pedig mintha ennek jelentését bontanák ki, írnák körül. Az első versszakban például a *Kupola*. szó és mondat ez, amelynek emberi bőr, esetleg szemhéj jelentése mutatkozik meg a későbbi sorokban: *Beárnyékolja a szemet./ Repedt héj. Ráhúzva, rákalapálva a homlokra./ Hámlik. / Fátlan, üres tájat helyezettél ablakomba.* A kupola szemhéj értelmét alapul véve elképzelhető, hogy a *fátlan, üres táj*, amely a versszak látványát alkotja, az elmúlt emberi tekintet által tárul fel. Azért nem egy eleven, a jelen pillanatában játszódó látvány ez, mivel a táj mindig már egyfajta kulturálisan megalkotott konstrukciója a „természetnek”, és ez tartalom nélkül áll, tehát már a megalkotottságának is csupán az emléke van jelen ebben az üres tájban.

A második tétel a burjánzó természet és az elmúlt kultúra viszonyát tematizálja, kijelölve a teret is, amelyben a funkciójuktól megfosztott kulturális termékek jelen vannak. Az *Öböl*. felütés a víz jelenlétét sejteti e helyszínen, amely mintha konkretizálna is a tenger képére, ugyanis a versszak utolsó sorában, e feltételezett tenger partján hagyott roncsokat a *megtisztulva, elvékonyodva* igenevekkel jellemzi. A roncsok állapotának megjelenítése egyfelől utal az idő múlására, amely kifejezi a szövegvilág ember utáni világának jelentős ideje tartó fennállását. Másfelől pedig bemutatja azt is, hogy a hullámozás folyamatos munkája formálta őket a szöveg idejében is létező állapotúvá. A vers harmadik tétele az eddigi gondolatok alapján a világértelmezés részlegességére hívja fel a figyelmet. A héj áttörése ebben a részben mintha kifejezetten az egy életen át végrehajtható, elérhető megismerésre utalna az *Idáig hatoltál* kezdéssel.

Ez kijelöli a szöveg temporális és lokális határait is, és kifejezetten az utóbbit erősíti az *Átütötted egy helyen a falat*, valamint a *Rátenyerelsz egy pontra, ha elesel* sorokkal. Mindkettő megerősíti az én megismerésének határait, sőt pontszerűségét, amelyet a fal és az elesés szilárd minőségével határol be még erőteljesebben. A megismerés és a megismerő élet időbeli határára pedig az *Algák özönlenek az ágyba, ha lefekszel* sor játszik rá, amely megmutatja a kulturális test pusztulását, amelyen a burjánzó természet enyészik.

Ehhez hasonló képek a kötet más pontjain is előkerülnek: az ágy és a burjánzó, látszólag oda nem illő természet együttes jelenléte azonos módon az elmúlás képét vonja be a szövegekbe. Ezen kívül pedig ez a sor a sötét ökológia szemléletének és az antropocén hibrid testének a gondolatait is visszatükrözheti, amennyiben a sötét ökológia az egyértelmű

és elválasztható entitások (együttal a megismerés és élet) helyett a hibriditás és a pusztulás, a melankólia dialektikáját⁶² követi, amelyet ez a sor mintaszerűen reprezentál.

⁶² MORTON, *im.*

IV. Összegzés

A poszthumanizmus eszmerendszere kikerülhetetlen egy olyan életmű esetében, amelynek a természet, a környezet szerves részét képezi. A 21. századi gondolkodásnak az ökokritika szerint a természetről való gondolkodás átértékelésére van szüksége, amelynek oka a klímakatasztrófa és a környezetünket érintő jelentős és visszafordíthatatlan változások. Éppen ezért még abban az esetben is elkerülhetetlen lenne az irodalom és természet kapcsolatának vizsgálata, amennyiben az adott életmű egyfajta idealizált természet ábrázolását vinné véghez. Oravecz költészetének esetében ugyanakkor a természet nem mint idea, hanem az emberi létezést meghatározó entitásként jelenik meg, amelynek hiánya, változásai, esetleg ereje a kulturális lét jelentős megváltoztatására képes. Ennélfogva a természet megjelenése tulajdonképpen a szövegek egyik legerősebb szervező erejeként gondolható el, amely ráadásul – minthogy nem idealizált képként kerül bemutatásra – vizsgálhatóvá válik a poszthumanizmus több gondolata mentén is.

A legkézenfekvőbb vizsgálati tárgy ebből a szempontból a modernség egységes emberképétől eltérő, viszonyfogalomként felfogható emberfogalom megjelenési módja(i), amely a *Héj* kötetben az egyes szövegtestek által mozaikszerűen mutatkozik meg és áll össze egy viszonylagosan rekonstruálható emberképpé. A rekonstrukció szükségességét a kötet ember utáni világképe indokolja, ugyanis a *Héj* kulturális tartalmai a szövegek jelenéhez képest a múlt pozíciójából tárulnak fel, és ráadásul az elmúlás és a hiány képzetével társulnak, ami egyrészt az emberről alkotható tudást is emlékekké teszi, másrészt pedig a szövegek világának tartalmait is töredezetté és hiányossá teszi. A kötet világát a funkciójukól megfosztott kulturális termékek szövik át, amelyekről általános következtetés a világ egészére nézve le sem vonható, ahogyan magáról az emberről sem. Ez teszi a kötet fogalomalkotását a poszthumanizmus fogalomrendszeréhez hasonlóvá, ugyanis abban az ember egy több oldalról megragadható, nem kizárásokon alapuló, de egészként nem megragadható fogalomként fogható fel. A töredezettséget továbbá a héjakon való átlépés erősíti, amelyet magát is a megértés nehézsége jellemez, így e folyamatok által megragadható tudás is csupán emléknymok maradványaiként nyújt tudást a héjak mögötti tartalmakról, jelenségekről.

V. Felhasznált irodalom

1. *A poszthumanizmus változatai*, szerk. HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám, NEMES Z. Márió, Prae, Budapest, 2019.
2. ALFÖLDY Jenő, *Oravecz Imre*, *Alföld*, 1978/6, 565-568.
3. BATA Imre, *Oravecz Imre: Héj*, *Alföld*, 1974/2, 175-178.
4. Rosi BRAIDOTTI, *A poszthumán tudományok felé*, *Helikon*, 2018/4, 435-451.
5. Paul DE MAN, *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában*, = *Uő.*, *Esztétikai ideológia*.
6. HÓDOSY Annamária, *Az ökokritika interdiszciplináris retorikája és A Tisza újraolvasása*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/56997/1/hist_litt_hung_033_ujfolyam_003_111-132.pdf Legutóbbi hozzáférés: 2022.11.05.
7. HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám, *Chthulucén, antropocén és a sötét ökológia*, https://aszem.info/2017/10/chhulucen-antropocen-es-sotet-okologia001/#_ftnref25
8. KISS Kata, *A gondolkodás képének átformálása: poszthumán praxis a 21. századi feminizmusban*, *Helikon*, 2018/4
9. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Oravecz Imre*, *Kalligram*, Pozsony, 1996..
10. *Média-és kultúratudomány, Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Budapest, Ráció, 2018.
11. Timothy MORTON, *Ecology without Nature. Rethinking Environmental Aesthetics*, Harvard University Press, Cambridge, 2007.
12. ORAVECZ Imre, *Héj*, *Magvető*, Budapest, 2017.
13. PATAKI Viktor, *Héjak helyzete*, <https://muut.hu/archivum/27843>
14. RADNÓTI Sándor, *Oraibi alapítása. Oravecz Imre költészetéről=Mi az, hogy beszélgetés?*, *Magvető*, Budapest.
15. TIMÁR Andrea, *A tenger és a kagyló. A katasztrófa már megtörtént, avagy a poszthumán poétikák lehetőségei= Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, LÉNÁRT Tamás, Ráció, Budapest, 2017, 312-316.
16. VERESS Miklós, *Oravecz Imre: Héj*, *Tiszatáj*, 1972/8, 84-85.

